

crkva u svijetu

OSVRTI I PRIKAZI

PRINOS RAZUMIJEVANJU FENOMENA RELIGIJE

Duro Sušnjić, Znati i verovati, Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma, Stvarnost — Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988, str. 292.

Jakov Jukić

Poznato je da su se među kršćanskim misliocima religijom uglavnom bavili teolozi i filozofi. Iznimku čini W. Schmidt i njegova bečka kulturno-povijesna škola, skupljena oko časopisa *Anthropos*. Ima međutim dva stoljeća da se religijom sve više počinju zaokupljati povijesničari, sociolozi, psiholozi, fenomenolozi i antropolozi. Moderni mentalitet specijalizacije i fragmentacije znanosti rastočio je gotovo posve srednjovjekovni ideal jedinstvenog pristupa religiji. Zato smo danas svjedoci rasta broja znanstvenih disciplina koje istražuju fenomen religije. Osim već spomenutih disciplina, češće se govori o arheologiji religije, psiho-patologiji religije, ekonomiji religije, politologiji religije i filologiji religije. Dapače, R. Bastide i A. Bros uvode disciplinu religijske etnologije, D. E. Sopher i M. Schwind geografiju religije, a Å. Hultkrantz ekologiju religije.

Upravo ta raspršenost i razglobljenost pogleda na religiju potakla je mnoge teoretičare da se okrenu znanosti o religijama koja bi sabrala i sintetizirala sve prinose posebnih disciplina. Pokazalo se naime da nema jedne opće znanosti koja bi se isključivo bavila religijom nego da su sve posebne znanosti, manjim ili većim dijelom, prema njoj okrenute. To je razlog da se vrlo brzo osjetila potreba za sjedinjenjem pojedinih disciplina i istraživačkih područja u jednu jedinu znanost, koja bi svojom općenitošću sretno nadišla pluralizam pristupa, brojnost metodā i različitost ishodišta.

To dakako nije išlo lako, pa se znanost o religijama sučelila s mnogim poteškoćama. Zato se i ona višestruko razdjelila. U naše se doba toj znanosti pridaju četiri nejednaka značenja s četiri isto tako nejednaka naziva. Prvo, »znanost o religijama«; ona ima precizan ustroj i sastoji se od povijesti religijā i komparativne povijesti religijā, a predstavlja u stvari samo jednu znanost i metodu, pa nema namjeru da bude neka sintetička i interdisciplinarna zauzetost. Drugo, »znanost o religiji«. Takvo stajalište — izraženo već u imenu — ne želi zajedno podržavati između sebe različite metodičke perspektive nego, odričući se jedinstvenog okvira istraživanja, pokušava sjединiti različite znanstvene discipline koje dolaze *ex parte obiecti*; zato predlaže globalni studij

religije kao takve, a ne pojedinih religija posebno. Ova druga varijanta ima prednost jer uspijeva uklopiti i spekulativno-normativne znanosti kao što su filozofija i teologija religije, ali za uzvrat otkriva teškoće s obzirom na istodobnu primjenu više metoda i uvijek moguće zamke općenitog govorenja o religiji u jedini. Osim toga, sve uočljivija suvremena opreka između spekulativnih (filozofije i teologije) i pozitivnih znanosti (sociologije, psihologije, povijesti i antropologije) spriječava da se uspostavi bilo kakva veća sinteza u području znanosti o religijama. Odatle izraz znanosti, a ne znanost. Treći naziv je »znanosti o religijama«; on pokriva discipline čiji zagovornici ne vide da bi ih povezivalo bilo što zajedničko sa strane metode, kao u prvom slučaju, ni sa strane objekta, kao u drugomu. To onda čini da polako počinje otpadati svaka suradnja između različitih znanosti i stvaranje zajedničkog prostora u istraživanju religije. Konačno, pojavljuju se malobrojni teoretičari koji ustrajno pletu pretpostavke za dolazak »znanosti o religiji« — četvrte varijante, koja bi bila neka nova znanost, holističke destinacije i integralnog značenja; ona bi promatrala religiju u ključu interdisciplinarnе ravnopravnosti i deidelogiziranog etosa. Razumljivo da će u toj četvrtoj skupini u prvi plan iskočiti problemi epistemologije i opće teorije o znanosti. — Iz svega se može zaključiti kako prvi spomenuti slučaj nije još uopće znanost o religijama, drugi jest, premda s velikim teškoćama i upitnostima, treći to više nije jer se raspao na svoje sastavne dijelove, dok u četvrtom slučaju imamo dođuše posla sa znanošću o religijama, ali koja se tek oblikuje i nadolazi.

Ova zbrka u nazivlju — znanost o religijama, znanosti o religiji, znanosti o religijama i znanost o religiji — samo je odraz dublje krize u sadržaju. Njezini korijeni sežu do temeljnog nesporazuma koji se očituje u ambivalentnosti početnog stajališta te znanosti. S jedne se strane zagovara općenitost i sintetičnost, dok se s druge istodobno hoće zadržati prednost i plodnost znanstvenih disciplina ukoliko su međusobno neovisne. Zato nije slučajno što su u našoj suvremenoj kulturi upravo specijalizacija i metodička posebnost postale sinonim za ozbiljnost i pogodnost svake znanosti. Na taj način je znanost o religijama ušla u teško razrješiv procjep između zahtjeva njezinih posebnih disciplina za autonomnošću i neodgodive potrebe za jedinstvenim pogledom na fenomen religije. Nije onda iznenađenje što su pojedine sastavnice znanosti o religijama počele sve manje davati potporu očekivanoj sintezi. Ta se kriza produbila prevlašću tehničkog mentaliteta koji vjeruje da se religija i religiozna iskustva mogu istraživati »na udaljenosti«, kao da je u pitanju neki objekt, a ne subjekt koji življenjem i otkrićem značenja religije sjedinjuje zapravo različita područja istraživanja. Zato je antropološka dimenzija sjecište i sabirna točka buduće teorijske sinteze o religiji.

Bilo bi preuranjeno misliti da je time mnogo postignuto. Znanost se o religijama — kao egipatski bog Oziris — stalno raspada i sastavlja, umire i uskrsava. Broj disciplina jamačno raste, ali njihova međusobna nesnošljivost ne popušta. Tako se sociolog C. Prandi čudi da bi teologija mogla biti dio znanosti o religijama, a U. Bianchi pita što bi još filozofija mogla doprinijeti u povijesnom istraživanju religije. Američki znanstvenici u svoje antologije uvrštavaju samo sociologiju, psihologiju i antropologiju, dok se M. Meslin čvrsto drži povijesti, premda često uvlači i stajalište nepovijesnog strukturalizma. C. Cantone je pozvao u pomoć čak pet stručnjaka za pojedine religijske discipline — fenomenologiju, psihologiju, sociologiju, filozofiju i teologiju — i zbrojem njihovih priloga napravio knjigu znanosti o religijama, ali se nije potrudio da potanje uglavi dotirne točke između tih disciplina. G. Lanczkowski kroz fenomenologiju uspješno upliće filozofiju, a K. Rudolph zagovara jedan striktno pozitivno-filološki metodički pristup toj znanosti. Polemički okrugli stol o stanju u znanosti o religijama — što je nedavno održan u Trentu — pokazao je u punom svjetlu svu nepremostivost teškoća i nespремnost predstavnika pojedinih disciplina da iskoče iz uskog vidokruga svoje specijalnosti i uđu u širi obzor općeg i jedinstvenog tretiranja fenomena religije. Konačno, u najnovije vrijeme G. Filoramo odbacuje nadiđenu utopiju teorijskog jedinstva znanosti o religijama, a zagovara samo zbiljnost istraživačkog jedinstva u njezinim naporima, što je odista jedva vidljiv zajednički nazivnik raspršenih brojnih disciplina koje se bave fenomenom religije.

Toliko o današnjem kriznom trenutku znanosti o religijama. No, kako se njezine ključne teze odnose prema teorijskim porukama knjige Đ. Šušnjića? U čemu su eventualne razlike?

Treba odmah reći da Šušnjićeva knjiga poduzima radikalnu, opću i sustavnu kritiku postojećeg stanja u znanosti o religijama. U ime autentično življene religioznosti i njezine duhovne posebnosti, autor zabacuje mnoga stajališta spomenute znanosti. Dapače, suprotstavlja joj se u trima sržnim dijelovima i izriče tri bespoštedne kritike: prvo, kritiku metodā u znanosti o religijama; drugo, kritiku znanstvenih definicija religije; treće, kritiku svake od pojedinačnih disciplina znanosti o religijama. Stoga bi se ova knjiga možda mogla nazvati i kritikom znanosti o religijama. Ona je toliko radikalna da se čak okreće i prema samoj sebi, jer na više mjesta obznanjuje kako svi pristupi religiji sadrže samo dio istine o njoj, dok čitava istina ostaje nedohvatljiva i nedokučiva za svaki pristup posebno i za sve pristupe zajedno. Drugim riječima, cjelovita istina o religiji neizreciva je u pojmovima znanosti o religijama.

Sintagma »znanost o religijama« počinja upravo riječju znanost; potrebno je najprije nju odrediti. Danas svaku znanost poglavito određuje metoda. Problem metode ili opće teorije o znanost zauzima u knjizi značajno mjesto. Bez jedne tako dijalektički shvaćene, široko zasnovane, u oprekama izražene i na protuslovljivima života opamećene zamisli o metodi — kako je izražena u knjizi — teško bi se moglo izvesti sve ono što će poslije u zaključivanju slijediti. Autor zapaža da su metode, doduše, među sobom različite, ali ne suprotne i isključive. Odatle predviđanja sloma starih »netrpeljivih« metoda — izraženih u genetičkim i pozitivističkim kategorijama *Erklären* — i potreba razmišljanja na posve nov način, koje ide protiv svih očitosti i traži skrivene istine o religiji, približujući se modernoj kategoriji shvaćanja, dotično hermenutici *Verstehen*. Protivno tome, današnja znanost o religijama — još uvijek zarobljenica dogmatske *Religionswissenschaft* — kao da uopće ne zapaža važnost metode u istraživanju. U zbornicima, gdje sudjeluje više stručnjaka različite struke, obično nedostaje odjeljak o pitanjima metode, što je razumljivo, jer svaka znanost rabi svoju metodu. U knjigama pak, u koje pišu pojedinci, također se rijetko raspravlja o uvjetima znanstvene spoznaje, jer se pretpostavlja da je to negdje drugdje riješeno. Tako primjerice G. Ragozzino potpuno preskače metodska načela, dok ih M. Meslin tek površno spominje. Koliko mi je poznato, time se jedino ozbiljnije bavio A. N. Terrin. Za njega je bitno otkriti ovisnost objekta o metodi, a onda ovisnost metode o epistemologiji. Zato se problemi metode nužno pretvaraju u pitanja spoznaje. U gnoseologiji slijed ide od pozitivizma preko fenomenologije i egzistencijalizma do neomarksizma i heremeneutike, a utvrđuje ograničenost čovjekove spoznaje i nužnost sudjelovanja subjekta u njoj. S druge strane kroz posve iste putove ide i znanost o religijama — od E. B. Tylora i J. G. Frazera preko E. Troeltscha i R. Ottoa do G. van der Leeuwa, F. Heilera i M. Eliadea — jer jednako utvrđuje rast značenja religioznog subjekta i nezamjenjivost njegova sakralnog iskustva. Iako se, dakle, mišljenja A. N. Terrina i Đ. Šušnjića u mnogi stvarima slažu, očito je da prvi više afirmira epistemološke izvore, a drugi više negira pozitivističko-racionalističke predrasude o metodama znanosti o religijama. Poslije ćemo vidjeti zašto.

Nakon metoda na red dolaze definicije religije, koje pisac naziva osnovnim teorijskim orijentacijama. U današnjoj znanosti o religijama teško je naći slučaj da bi netko — iz pluralističkog motrišta — dao opće i jedinstveno određenje religije kad zapravo već svaka disciplina pretpostavlja samo svoju definiciju: filozofijsku, teologijsku, sociologijsku ili psihologijsku. Stoga je pri nos Đ. Šušnjića ovdje zacijelo najveći i najoriginalniji. Naime, knjiga predlaže novo sintetičko određenje religije koje poziva na suradnju i međusobno nadopunjenje pojedinih teorija, a ne na njihovu sukobljenost i poništivost. Isto tako kao što metode nisu bile suprotne nego različite, ni definicije nisu bolje ili lošije jedna od druge, nego su jednostavno nedostatne, pa u međusobnom odnosu nalaze istodobno manjak i nadopunu. Pogrešno je dakle stajalište da bi samo jedna teorija o religiji bila istinita, a sve druge lažne. Prije će biti da su sve one — premda u različitoj mjeri — i istinite i lažne. Da bi obranio tu

dijalektičnost, autor je bio prisiljen da najprije kritizira isključivost pojedinih teorija o religiji, pa da ih tek onda spaja. Pri tome se kritika pokazala nešto uspješnijom od povezivanja. Poslije ćemo vidjeti zašto.

Konačno, na trećoj razini — koja slijedi nakon rasklopa metode i teorije — knjiga se suočava s istinskim predmetom znanosti o religijama: pojedinačnim disciplinama što pažljivo kruže oko fenomena religije i svaka joj sa svojega stajališta posebno pristupa. Pisac je ispitivao tri takva pristupa — filozofski, sociološki i psihološki — ali će u nastavku vjerojatno obuhvatiti još veći broj znanstvenih disciplina. Novost je u tome što se pojedinoj disciplini ne prilazi iz nje same, nego s teorijskog zamišljaja religije koji u sebi sintetizira osam jednostrano točnih i nadopunjavajućih određenja — kao što su genetičko, evolucionističko, strukturalističko, funkcionalističko, fenomenološko, gnoseološko, hermeneutičko i aksiološko. Ukratko, pluralističkom se teorijom istražuje pluralizam znanstvenih disciplina o religiji, što je po sebi vrlo zahtjevan i težak zadatak. Njegova će izvedba, međutim, tek onda postati potpuno jasna i prihvatljiva kad u drugom i trećem svesku najavljene trilogije budemo dobili obećanu definiciju religije. Ovakvo ostaje samo kritika nedostataka pojedinih disciplina. Zato se u usporedbi s današnjim stanjem znanosti o religijama otkrivaju i razlike. Dok ta znanost obično donosi broj dostignuća pojedinačnih disciplina, knjiga obavlja njihovu radikalnu kritiku. Tako se filozofiji zamjera racionalizam koji je inače najmanje pogodan za posredništvo u religiji, a sociologiji predbacuje pozitivistički naivni optimizam obrane očitosti. Pošteđena je ostala samo psihologija religije. Poslije ćemo vidjeti zašto.

Pokušajmo na kraju sažeti naša razmišljanja što su izronila iz brižljiva uspoređivanja rezultata suvremene znanosti o religijama i teorijskih pozicija Đ. Sušnjića o istoj stvari. Ako se za trenutak usudimo proširiti njegov dijalektički način shvaćanja na samu knjigu, otkrit ćemo da ispod vanjšine proviruje jedna duboka i temeljna ideja koja čvrsto drži na okupu cijeli tekst. Ta je okosnica izražena u općoj, trajnoj, nepotkupljivoj i strastvenoj kritici. Ali čega? Očito ne religije nego znanosti o njoj. Točnije rečeno, poduzeta je kritika znanosti prosvjetiteljskog racionalizma i pozitivističke ideologije, koje se vuku sve do naših dana. Knjiga zapravo predstavlja vrhunski obračun s tim rasprostranjenim nasljedem i napor da se ono sekularizira te onda uspostavi znanost na posve novim načelima. Sve drugo dolazi poslije toga i zbog toga. Stoga je ovo djelo tek posredno knjiga o religiji, a u stvari je knjiga o znanosti koja je mišljena kao religija. Nije dakle riječ o bilo kakvoj znanosti, nego iskrivljenoj, pojednostavljenoj, ideologiziranoj, samodostatnoj, instrumentaliziranoj, nametljivoj i razmetljivoj znanosti.

Suprotno takvoj znanosti, pisac zagovara dijalektičnost mišljenja u dijalektičkoj zbiljnosti, ograničenost mišljenja u ograničenoj zbiljnosti i protuslovnost mišljena u protuslovnosti zbiljnosti. Nova znanost — postavljena na tim načelima — još uvijek neće biti u stanju dohvatiti religiju u njezinoj punini i značenju jer se dijalektika čovjeka i zbilje pokazuje kao neka ontološka *coincidentia oppositorum* koja opovrgava svaku očitost i osporava svaku određenost. Sad konačno postaju jasni i do kraja razvidni odgovori na tri malo prije postavljena pitanja: prvo, zašto knjiga u poglavlju o metodama više ustraje na kritici pozitivističko-racionalističkih predrasuda nego na uvažavanju epistemoloških razloga? Drugo, zašto u poglavlju o teorijama više kritizira isključivost pojedinih definicija nego što ih spaja? Treće, zašto u poglavlju o znanstvenim disciplinama više pošteduju psihologiju od filozofije i sociologije religije. Za ovo posljednje treba upozoriti da se knjiga drži pravila: što je pojedina znanost bliža pozitivističko-racionalističkom postupku, to je više treba osporavati. Kako je psihologija religije prikazana pretežno u ključu jungovske simboličke analitike, logično je da će biti najudaljenija od pozitivizma i racionalizma; zato je i najviše poštedena od kritike.

S obzirom da je u središtu ove knjige kritika stanovitog pojma znanosti, moglo bi se nehotice promisliti kako je izbor religije kao predmeta istraživanja ovdje zalutao posve slučajno. Dubljim se uvidom međutim otkriva da je taj izbor posve dosljedan i metodički gotovo nuždan. Jer, upravo je religija od svih drugih duhovnih tvorbi bila najviše izokrenuta, iskrivljena, izobličena, iznaka-

žena i ponižena od te iste pozitivističke i racionalističke znanosti. Stoga baš religiji treba prvoj vratiti izgubljeni ugled i puno dostojanstvo. To knjiga na svoj način i čini, premda tek posredno, preko stalne kritike jedne zaista zastarjele i ideologizirane slike znanosti.

Ako na koncu ovoga prikaza pokušamo smjestiti teze Đ. Šušnjića u kontekst današnje znanosti o religijama, onda ćemo vjerojatno doći do zaključka da knjiga naglašava dva poglavita usmjerenja iz te znanosti. Prvo, zagovara sintetički i globalni vidik istraživanja fenomena religije. U tome se, recimo, približava zahtjevima G. Schmida koji u svojoj knjizi *Principles of Integral Science of Religion* traži postupan i stupnjevit prilaz religiji: deskripciju, interpretaciju i shvaćanje. To će međutim treće dubinsko shvaćanje — kategorija što se nadovezuje na diltheyovski *Verstehen* — tek omogućiti prijelaz od izvanjskog tumačenja k unutrašnjem dohvaćanju značenja religije. Po drugom pak usmjerenju, knjiga Đ. Šušnjića ide u red onih suvremenih nastojanja koja hoće oživjeti vrijednost življenog iskustva (*Erlebnits*) svetoga, što posebno dolazi do izražaja u nekim školama fenomenologije religije. Tako W. C. Smith u svojem djelu *The Faith of other Men* smatra da religije — kao sustavi i teološki ideje — uopće ne postoje nego da stvarno egzistira samo religioznost ljudi koji vjeruju. Religiozno iskustvo je zapravo jedinstven i neponovljiv čin, pa ne može biti podvrgnuto bilo kakvoj znanstvenoj sistematizaciji i ni približno prevedivo u znanstvene pojmove. Između znanosti o religijama i ljudske samosvojne religioznosti — kao življenog iskustva — zjapi toliki jaz da ga se ne može premostiti nikakvim sredstvima, osim ako se prethodno oba pojma ne »steriliziraju«, »ideologiziraju« ili »kritvotvore«. Zato znanost o religijama više govori o lažima svetoga nego o njihovim istinama.

Od Đ. Šušnjića — koji je poznat našoj javnosti po dosadašnjem plodnom i zapaženom radu — dobili smo na dar još jednu nesvakidašnju, opsežnu, znanstveno vidovitu, nedovršenu, složenu i tešku, iako vrlo čitko pisanu, knjigu. Bit će sigurno više znak protivljenja nego povod slaganju, što je, naravno, poželjno i dobro. Nema sumnje da ovo djelo u našim prilikama — gdje je tradicija pozitivizma i racionalizma i te kako prisutna — znači istinski obrat i radikalnu prekretnicu u pristupu fenomenu religije. Šušnjićeva knjiga ne politizira niti sociologizira, ne potcjenjuje niti prezire, nego pokušava, iz prostora osobne slobode i zrelosti, razumjeti intimni svijet življene i proživljene religioznosti. Kad bude dovršena, predstavljat će izazov mnogim zastarjelim i nadiđenim stajalištima. To je dobro, jer znanost ne živi od posjeda starih istina, nego od hrabrosti novih traženja.

FILOZOFSKA ANALIZA SUVREMENIH ETIČKO-PRAVNIH PITANJA

Branimir Lukšić: Law and human nature, Fact and value in legal norms, Ethics and cognition, Progress as ideology (studije u svjetskim revijama)

Drago Šimundža

Danas se sve više osjećaju razilaženja, sukobi i problemi između etike i pravne norme, na svjetskoj razini. Stoga se javlja kritika pozitivizma i vraća pozornost na holistički pristup čovjeku i njegovu ambijentu, društvu i njegovoj etičko-pravnoj problematici. Prof. Branimir Lukšić godinama objavljuje priloge iz ovoga područja u uglednim svjetskim revijama, na engle-